

## ДИТЯЧІ РОКИ ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША

Українська історія багата на визначні особистості, які жили й творили у далеко минулі й недавні часи, збагачуючи національну культуру та освіту, привносячи вагомі внески у їх становлення і розвиток. Однією з таких постатей по праву вважається Пантелеймон Куліш – неординарна людина, всебічне вивчення багатого спадку якої ще очікує свого часу.

Актуальність цього питання підтверджується тими дослідженнями, які з'являлися і з'являються, виходять окремими виданнями.

Першими до висвітлення життя і діяльності П.Куліша звернулися його сучасники, зокрема М.Костомаров („Кулиш и его последняя литературная деятельность”, 1883); Д.Сліпченко-Мордовець („За крашанку – писанка” Павлу Олександровичу Кулішеві, 1882); М.Павлик („Куліш та Крашевський”, 1892); М.Лободовський („Три дня на хуторі у Пантелеймона Олександровича и Александры Михайловны (Ганы Барвинок) Кулиш”, 1897); В.Шинрок („П.А.Куліш”, 1898); М.Чалий („Юные годы П.А.Куліша”, 1897); О.Лазаревський („Предки П.А.Куліша”, 1898); Б.Грінченко („П.А.Куліш, биографический очерк”, 1899); О.Маковей („Панько Олелькович Куліш”, 1900); П.Щеголів („К биографии П.А.Куліша”, 1902); В.Науменко („Куліш П.А. и его сотрудничество в „Искре”, 1904); В.Данилів („П.А.Куліш и „Киевская старина”, под редакцией Ф.Г.Лебединцева”, 1907) та ін.

Особливо плідним на наукові дослідження і розвідки про громадську і літературну діяльність П.Куліша були 20-ті роки ХХ ст.

Про це писали: П.Стебницький („Культурно-громадська праця П.О.Куліша”, 1919); О.Грушевська („Історичні студії П.О.Куліша”, 1919); С.Єфремов („Біля початків української критики (Куліш як літературний критик)”, 1919); А.Лобода („П.О.Куліш – етнограф”); П.Рулін („П.О.Куліш, як дослідник і критик М.В.Гоголя”, 1919); А.Ніковський („Ліра П.Куліша”, 1919); О.Барвінський („Участь П.О.Куліша в підйомі і розвитку народного письменства в Галицькій Україні”, 1922); В.Щурат („Філософічна основа творчості Куліша”, 1922); В.Петров („Куліш – хуторянин”, 1926); М.Грушевський („Соціально-традиційні відносини Кулішевої творчості”, 1927) та ін.

Починаючи з 30-х років і до середини 60-х років ХХ століття ім'я П.Куліша, можна сказати, було віднесено до буржуазно-націоналістичних дійств.

І тільки в кінці ХХ століття, особливо з початком незалежності України П.О.Куліш зайняв гідне місце серед відданих синів України. В цей час з'являються розвідки про життя і діяльність П.Куліша, в яких автори намагаються розкрити образ цього видатного діяча об'єктивно, незаагітовано.

До цих авторів ми відносимо В.Сарбея, М.Жумиського, М.Скрипника, Н.Побірченко, І.Девдюк, О.Федорука, В.Дудка, Є.Накліка та ін. І все ж таки до цього часу ми не маємо наукових біографій цього діяча, яке б ґрунтовно, об'єктивно і повно висвітлила життєвий і творчий шлях П.О.Куліша.

У нашій невеликій розвідці ми ставимо собі за мету розкрити невеликий відрізок його життя – дитинство, що, сподіваємося, додасть ще один штрих до його майбутньої наукової біографії.

Відомий британський політик і письменник Бенджамін Дізраеїлі у свій час сказав: „Не читайте історію – читайте біографію, тому що це – життя без теорії”.

Можна дискутувати, заперечувати чи погоджуватися з цим висловом, – незаперечним залишається одне: звернення дослідників до феномена педагогічної персоналії в історико-педагогічному дискурсі завжди є актуальним явищем.

Особливо в переломні часи, коли переглядаються існуючі канони й коли саме персоналія, яку ми або повертаємо з небуття, або прочитуємо по-новому, – і своїм життям, і своїми ідеями підтверджує рух історії, її мінливість.

Звернемо увагу, що це насамперед, характерно для історії педагогічної думки, яка завжди персоніфікована. На ній лежить відбиток особистості її носія з його смаками, поглядами, віруваннями та уподобаннями.

Жодна людина не з'являється з небуття. Ближчі й далекі предки крізь роки і століття пов'язані з нею невидимими нитками, через які передається те особливе, що характеризує її як представника певного роду. Саме завдяки вивченню родоводу, можна краще пізнати сукупний „образ” нащадків, зрозуміти їх у всій багатоманітності й неординарності проявів.

Не є виключенням з цього правила і Пантелеймон Олександрович Куліш, який народився у глухівському містечку Воронежі, де його предки згідно з літописами, датованими 1710 роком, „ізстари жили в ряду местных казаков” [1, 63]. Серед перших імен згадується військовий товариш Михайло Каленєнко, який мав двох синів – Дем'яна та Івана. Вони по черзі були воронежськими курінними атаманами, причому старший брат обійняв цю посаду після смерті молодшого.

В архівних джерелах збереглися відомості про дворянський чин діда письменника – Якова Куліша. У дев'ятому номері „Киевской старины” за 1898 рік вміщено матеріали, в яких зазначається, що „по указу ея и.величества, новгородского наместничества губернский предводитель дворянства и уездные дворянские депутаты” розглядали список із доказами шляхетності атамана сотенного Якова та брата його Андрія. При цьому зверталася увага на те, що „Яков чин имеет атамана сотенного в отставке, а Андрей не имеет”. Вони, „отправляя военную службу, вели жизнь благородную, сходственную с дворянским, что все, по силе грамоты о дворянстве 92-1 ст., 11 и 12 отделений, на дворянское их Кулешев достоинство признается неопровержимым доказательством и как притом чин войскового товарища, в коем прадед их состоял, есть военный обер-

офицерский, а обер-офицеры и их дети, и их потомки по указу государя императора Петра I-го, 1721 г. января 16-го состоявшемуся, хотя бы и не из дворянства, суть дворяне». Грунтуючись на поданих до цього документах було ухвалено: „по содержанию 78-й статьи той же грамоты о дворянстве, внести их: Якова и Андрея Ивановых сыновей господ Кулешов с потомством их во 2-ю часть дворянской родословной книги сего наместничества и о том, в согласие 85-й статьи выдать им грамоту» [1].

Однак ця постанова не була підтверджена герольдією, тому „Кулиши могли впоследствии считаться лишь личными дворянами да и то, согласно закону, при наличности у каждого лица хотя первого из таблицы о рангах чина» [1]. Згідно з Імператорським указом Миколи I, батько П.Куліша – Олександр Андрійович уже писався козаком.

Це була людина добра, але „вспыльчивым и суровым в обращении, не спускавшим рабочим ни малейшей оплошности, за что и был прозван «горячий Кулиш» [10, 159]. Ймовірно, що саме від нього Пантелеймон успадкував гарячий темперамент і те ж прізвисько „горячий”, хоча щодо останнього, воно набуло у сина вже іншого, більш поважного значення.

Крім властивості братися за все гаряче і приймати все до серця, П.Куліш успадкував від батька працелюбство й невгамовне бажання працювати як практично (малювання, ліплення, столярні роботи тощо), так і на ниві наукової та літературної діяльності. Пізніше, у спогадах про дитинство Пантелеймон Куліш писав: „Отец мой, знавший четыре правила арифметики и всего Державина наизусть, был между соседями Аристотелем.

Жил он пожалуй не щегольски как и все наши соседи; но в его осанке явно выражалось такое сознание собственного достоинства, которое было бы в пору и какому-нибудь знатному барону» [3, 125].

Мати П.Куліша – друга дружина його батька – також походила з козацького роду. Вона відзначалася мудрістю і „на противагу палкій, суворій батьковій натурі, мала розважливу, лагідну вдачу, ... говорила тільки рідною мовою, зберігала в пам'яті незліченні скарби українського слова – старовинні пісні, думи, казки і приказки” [6, 26]. Незважаючи на безграмотність, Катерина Іванівна була багата природним розумом - „що мала в голові, все те взяла не з книжок, а з живої народної речі. А була в неї голова неабияка”.

Ще однією властивою їй рисою, про яку згадує П.Куліш, була любов до пісні. Пісня „була в неї не забавкою: вона думала піснями. Сидя за роботою, ніколи вона не вмовкала; тільки, було, зітхне, задумається – і знов співає”. А коли про щось розповідала, то „поміж двома чи трьома періодами речі вона, було, вставляє співний поетичний дріб'язок з народної антології. Розмова її інколи бувала дуже весела або посмішна, - гостре мала слово; а другим разом поведе речі поважні про святощі, про людську долю, про давні давна...” [2, 236].

Відзначалася Катерина Іванівна також добротою й милосердям. Змальовуючи ці риси своєї матері, П.Куліш наводить на доказ цього такі рядки: „Жіночки зо всієї округи раз по раз бігали до неї то за медом, то за воском, то за мукою і всяким іншим знадіб'єм. Не пишалась вона проти них

ані крихти, простолюдно з ними обходилась, а проте була в їх очах пані. ... У неї були любимі старці, діди й бабусі беззубі, заклика, було, їх до пекарні, годує, розмовляє з ними. Так вона їх витала й проводжала, що синові-дитині здавались вони якимись святими, а не злиденними” [2].

Пантелеймон Олександрович Куліш народився 8 серпня 1819 року. Однак протягом тривалого часу науковці вважали днем його народження 27 липня ст.ст. 1819 року. Водночас з метричних книг архіву колишньої Чернігівської „духовної консисторії” видно, що 27 липня ст.ст. 1819 року – це день хрестин П.Куліша, тоді як народився він напередодні – 26 липня ст.ст. 1819 року. Про це у метричному зошиті, поданому з глухівського духовного правління містечка Воронежа до Трьохсвятительської церкви було зроблено запис: „26.10. От дворянина жителя воронежского Олександра Андреевича сына Кулиша и жены его Екатерины Ивановой дочери родился сын Пантелеймон. Окрещен сего месяца 27-го числа приходским священником Илларионом Беспалым восприемником был ему от святого крещения дворянин Ефим Симеонов сын Шкура» [9, 91].

Досить образно картину хрестин П.Куліш змальовує у своїй повісті „Другий чоловік”. І хоча минуло вже багато років від його дня народження, поданий опис мало чим відрізняється від обряду, що відбувався 1819 року. Батько „вышед за ворота своего веселого зеленого двора, останавливал низкими поклонами добрых людей, ехавших с копами, и просил их выпить за здоровье своего новорожденного.

Улица буквально была загромождена возами с чудеснейшим житом, какое только можно вообразить, так что и самые суровые, работающие хозяева, запустившие себе в бороду до тех пор, пока не обсеются против зимы... и те некоторые должны были останавливать своих волов у дворе ошастливленного небесами казака... и выпить из его рук чарку горилки.

Впрочем это для пахаря такая благодать, что и самое нахмуренное чело прояснялось, и, не смотря на горячую коповозную пору, вокруг хозяина зашумела веселая беседа, точно на святках» [4, 56].

Пантелеймон був сьомою чи навіть восьмою дитиною в сім'ї. Однак із старших дітей живим зостався тільки брат Тимофій та й той помер маленьким. Мати згадувала про Тимофія „як про якесь диво між дітьми, що ні в казці сказати, ні пером написати”. Пантелеймон же народився із слабким здоров'ям, „дуже хирявим, ледве живим; годів зо два й не говорив, а почавши говорити, протягував слова, наче співав” [2, 235].

Залишившись єдиним сином, Пантелеймон стає улюбленцем матері, смерть якої стала для нього непоправною втратою. Згадуючи вже в дорослому віці цю сумну подію, П.Куліш напише: «Я лишился матери в таком раннем возрасте, что едва помню ее сказки о чудных странах, непохожих на наши, и сверхъестественных существах, каких я никогда не видел. Помню я также ласкающий взгляд, сопровождавший эти сказки, и полный любви голос, которым они говорились» [3, 119]. Батьку, який був статурою статечною, не цурався важкої роботи, зневажав хвороби, не до вподоби було слабке та немічне дитя. Син відчував це ставлення, трохи

побоювався батька, часто ховався від нього. Отже, ріс П.Куліш самотньою дитиною, яка прагнула теплоти й ніжності.

Ці почуття він знайшов у сусідньому маєтку, де жила сім'я покійного брата Олександра Андрійовича Романа – мати і дві дочки. Вони і стали єдиним, проте улюбленим товариством малого Пантелеймона. Старшу Лесю, гарну, вродливу дівчинку він дуже полюбив. Вона навчила його читати церковно-слов'янською мовою, часто розповідала поетичні народні казки. Пануюча у цій сім'ї атмосфера любові та дружби, відповідним чином впливала на малого хлопця. Пізніше у своїх „Воспоминаниях детства” Куліш так змалював той період свого життя: „Я казался сам себе таким привлекательным мальчиком, я так любил себя, что мне и в голову не приходило, как могут быть равнодушны ко мне другие. Мир представлялся мне светлою духовною областю, в которой все родное, все одинаково прекрасное тотчас взаимно чувствует себя и спешит сблизиться. Душа моя была тогда открыта доверчиво любви и дружбе, как цветок солнечному сиянию. Я не ведал тогда этой тягостной осторожности, которая связывает нам язык в самом восторженном нашем состоянии; я не умел покрываться спокойной оболочкой; я не знал еще, что притворство в житейских сношениях с людьми есть не последнее условие нашего спокойствия и безопасности. ... Боже, как я не похож теперь на того цветущего всеми своими силами ребенка, о котором вспоминать составляет для меня наслаждение» [3, 110-111].

З дитинства в Пантелеймона проявлявся хист до малювання. Він писав крейдою на стінах церкви все, про що чув і що бачив, особливо часто малював коней.

На десятому році життя Куліш стає учнем Новгород-Сіверського повітового училища, що розташовувалося у 30 кілометрах від Воронежу „в одном и том же старом деревянном доме с четырехклассной (тогда) гимназией” [8, 291]. Розставання з рідною домівкою важко далось малому Пантелеймону, душу якого бентежили різні почуття й сумніви. Жив він на квартирі батькової знайомої – офіцерської вдови Хлопотихи у Варваринському приході, що знаходилася далеко від училища. До того ж, „домик вдовицы, нахлобучив темную позеленевшую крышу, стоял на косогоре, подпертый со стороны оврага толстыми сваями. Сада при нем не было, но за домом, на крутом овраге, зеленел огород, напоминая сады Семирамиды. Невеселое обиталище!» [8, 291].

Це місце, порівняно із зеленим, веселим хутором, де народився і ріс Пантелеймон, навіювало сум, наповнювало його відчуттям, що дитинство вже минуло і попереду незвідане нове життя.

Незважаючи на складну психологічну атмосферу, в якій опинився хлопець, він швидко виявив свої здібності до навчання. Його було відразу зараховано до першого класу, минаючи підготовчий. Невдовзі Куліш стає першим учнем класу, про що свідчать записи у відомості Новгород-Сіверського училища за 1833 рік, де відзначалися успіхи та поведінка. Після закінчення цього закладу він одержав білет № 1 – „За отличное благонравие и успехи в науках”.

Батько мав намір віддати Пантелеймона працювати в канцелярію суду, однак, зважаючи на його визначні успіхи, вирішує продовжити навчання сина і віддає його до гімназії. За твердженням деяких дослідників життя і творчості П.Куліша, це рішення було прийнято під впливом їхньої сусідки Уляни Терентіївни Мужилівської. Малому хлопцеві вона видавалася царицею або богинею, стала для нього другою матір'ю. Її образ, життя і душу П.Куліш змалював у своїй повісті „Історія Уляни Терентьовни”: „...И тут я первый раз увидел ее глаза. Месяц светил прямо в лицо ей. Что-то глубоко шевельнулось у меня в душе: этот взгляд был мне знаком. Так смотрела на меня мать, рассказывая мне волшебные сказки» [3, 135]. Любов до історії, поезії, грецької культури – це далеко неповний перелік того, що залишила в душі й серці Пантелеймона ця жінка. Вона була для нього образом „добра, любви и красоты, которые когда либо трогали нашу душу», оволодівали нею й повертали їй «увядающую в житейской хлопотливости свежесть» [5, 108].

Відомий дослідник творчості П.Куліша Осип Маковей дещо критично оцінює вплив Мужилівської на письменника, вважаючи, що від неї той набрався ідеального погляду на життя і це „не в одній речі йому й зашкодило” [5, 108].

8 жовтня 1833 року Пантелеймон вступив до Новгород-Сіверської гімназії. Тут його „способности, прилежание, поведение и успехи” також були відзначені у відповідній відомості [7, 20]. На здібності Куліша і талант до науки звертають увагу всі дослідники, які зверталися до вивчення його життя та творчості. Так, В.Шенрок відзначав уміння швидко розв'язувати подумки задачі, володіння мовою, добре знання граматики і правопису. Але особливо захоплювався Куліш запам'ятовуванням і написанням віршів. Його улюбленим поетом був Пушкін, „стихи которого он часто цитировал в устной беседе и в письмах», захоплювався також „балладами Жуковского и отчасти стихотворениями Державина» [10, 165-166].

Ми зупинилися лише на невеликому аспекті життя П.Куліша – розгляді його родоводу та перших років дитинства й отрочтва. Та навіть цей короткий екскурс дозволяє створити уявлення про умови становлення й розвитку його особистості. Вдачею він значною мірою вдався у своїх предків – „гарячих” козаків, що поєднувалася з великою працьовитістю й різнобічними практичними та інтелектуальними здібностями. Все це було наповнене глибокою повагою до народних традицій, рідного слова, казок, легенд, занурення в які створювало дещо ідеалізовану атмосферу. Таке багатство й багатогранність духовного світу, якими позначено дитинство П.Куліша, неодмінно мало вплинути і вплинуло на його подальший життєвий шлях, знайшло яскраве віддзеркалення в його творчості.

### Список використаних джерел

1. А.Л. [А.Лазаревский]. Предки П.А.Кулиша // Киевская старина. – 1898. – №9.
2. Жизнь Кулиша // Пантелеймон Кулиш. Твори: У 2-х т. – К.: Наук.думка, 1994. – Т.1.

3. Кулиш П.А. Воспоминания детства. – Бахмут, 1899.
4. Кулиш. П. Другой человек. Из воспоминаний бывшего // Основа. – 1861. – №2.
5. Маковой Осип. Панько Омелянович Куліш. Огляд його діяльності // Літературно-науковий вісник. – 1900. – №1-3.
6. Пулай Іван. Пантелеймон Куліш. Подвижники науки / За заг.ред. проф. В.Шендеровського. – К.: Рада, 1997.
7. ЦДУА УРСР у м.Києві про Куліша // Архіви України. – 1989. – №5.
8. Чалый М. Юные годы П.А.Кулиша // Киевская старина. – 1897. – №4.
9. Шеверів Борис. Метрики П.О.Куліша і Ганни Барвінок // Україна. – 1928. – №2.
10. Шенрок В.П. П.А.Кулиш (Биографический почерк) // Киевская старина. – 1901. – №1-3. – С.159.